

TÄIENDUSI HEINRICH GÖSEKENI SAKSA-LADINA-EESTI SÕNASTIKU (1660) JA SELLE UUSVÄLJAANDE (2010) KOOSTAMISE KOHTA

Kristel Ress

Ülevaade. Artikli eesmärk on kirjeldada ajaloolise leksikograafia põhimõtete rakendamist Heinrich Gösekeni saksa-ladina-eesti sõnastiku kui 17. sajandi mahukaima eesti keelt sisaldanud leksikoni näitel. Artikli alguses iseloomustatakse nii Gösekeni sõnastiku kui ka ülejäänud kahe samal sajandil ilmunud saksa-eesti sõnastiku sotsiokultuurilist tausta ja koostamise asjaolusid. Artikli põhiosas keskendutakse Gösekeni sõnastiku metodoloogiliselt uudsele analüüsile. Rõhk on 2010. aastal Tartu Ülikooli vana kirjakeele töörühmas valminud kogumiku “Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350” sõnastikuosal, peamiselt on vaatluse all märksõnastamise üksikasjad ja sõnade tähenduse avamise protsess.*

Võtmesõnad: ajalooline leksikograafia, mitmekeelne leksikograafia, leksikoloogia, sõnatähendus, kirjakeele ajalugu, eesti keel

1. Sissejuhatus

1660. aastal avaldas Kullamaa pastor Heinrich Göseken 547-leheküljelise teose “Manu ductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung Zur Öhstnischen Sprache / Bestehend nicht alleine in etlichen præceptis und observationibus, Sondern auch In Verdolmetschung vieler Teutschen Wörter” (Göseken 1660), mis koosnes eesti keele õpetusest ja saksa-ladina-eesti sõnastikust (seda sõnastikku on siinses artiklis nimetatud algsõnastikuks). Selle algsõnastiku esimene teadaolev kordustrukk ilmus faksiimileväljaandena 1977. aastal (Värri Haarmann 1977) ning 30 aastat hiljem lisati faksiimile Eesti Kirjandusmuuseumi arhiivraamatukogu haruldasi trükiseid sisaldavasse digitaalraamatukokku.¹

* Uurimisteema kuulub riikliku programmi “Eesti keel ja kultuurimälu” projekti “Eesti vana kirjakeele sõnastikud” (RFLEE09088). Artikli autor tänab Külli Prillopit abi eest sõnaraamatu ainese analüüsimisel.

¹ <http://www2.kirmus.ee/grafu> (03.03.2013).

Siinse artikli eesmärk on tutvustada artikli autori väljatöötatud meetodit Gösekeni sõnastiku ja teiste ajalooliste kakskeelsete leksikonide eesti ainese uurimiseks. Meetodi eripäraks on sõnastikus leiduva eesti keelematerjali tähelepanu keskmesse toomine ja selle analüüsimine nüüdisaja vaatepunktist. Selliselt läbitöötatud Gösekeni saksa-eesti sõnastiku uusväljaande (Kingisepp jt 2010) sõnaloend lähtub eesti sõnade esitähdest (s.t tegu on eesti-saksa-ladina sõnastikuga) ja märksõnadeks on keelendite tänapäevased kirjakujud. Meetodit järgides uuritakse ja kommenteeritakse eelkõige eesti ainek: seletatakse nüüdiskeeles läbipaistmatute märksõnade tähendust ning tänapäeva grammatikakirjelduse alusel lisatakse morfosüntaktilist infot (vt lähemalt artikli 4. osast). Nii on teistelgi huvilistel võimalik arhailisele ainesele hõlpsamalt ligi pääseda ja seda mõista ning kasutada nii sõnavara- ja grammatikauuringutes kui ka näiteks erialakeelte ajaloo käsitlemisel.

Artikkel koosneb seitsmest osast. Sissejuhatus järel vaadeldakse 17. sajandi misjonilingvistika erijooni Eesti alal ja tollaste sõnastike sotsiokultuurilist tausta. Kolmandas osas iseloomustatakse Gösekeni 1660. aasta sõnastikku ja neljas osa on pühendatud uurimismeetodi tutvustamisele. Viiendas osas sõnastatakse märksõnastamise ja tähenduse seletamise põhimõtted ning kirjeldatakse nende rakendamist Gösekeni sõnastiku uusväljaandes. Et see on 17. sajandi mahukaim ja keerukaima ülesehitusega eesti ainek sisaldav leksikon, saab selle varal tuua esile iseloomulikke juhtumeid valitud meetodi rakendamisel ning näidata, millised võivad olla komistuskivid. Artikli lõpetab kokkuvõte ja kirjanduse loend.

Kirjutise aluseks on autori kogemus Tartu Ülikooli (TÜ) vana kirjakeele töörühma kogumiku "Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350" (Kingisepp jt 2010) sõnastikuosa koostamisega (sõnastikuosa nimetatakse artiklis uusväljaandeks). Siinne analüüs on mõeldud täienduseks nimetatud kogumiku saatetekstidele ning autori varasemale artiklile algsõnastikust tulenevate probleemide, tüvede rekonstrueerimise ja märksõnapesade üksiklemmadeks lahutamise kohta (Ress 2009).

2. Esimesed eesti keelt sisaldanud sõnastikud ja ajastu sotsiokultuuriline taust

TÜ vana kirjakeele töörühmas on elektroonilisel kujul olemas ja analüüsimisel kõik kolm 17. sajandi eesti keele sõnastikku: Heinrich Stahli² (1637, põhjaeesti) ja Johannes Gutsclaffi³ (1648, lõunaeesti) saksa-eesti sõnastik ning artiklis vaatluse all olev Heinrich Gösekeni saksa-ladina-eesti sõnastik (1660, põhjaeesti).

2.1. Stahli, Gutsclaffi ja Gösekeni sõnastiku ühisjooni

Neil kolmel leksikonil on hulk sarnaseid jooni. Esmalt jagavad nad sama aegruumi, sest ilmuvad Eestis lühikese, 23-aastase ajavahemiku jooksul. Heli Laanekase (2004: 19) hinnangul on selle – eesti kirjakeele ajaloo teise – perioodi erijooniks tekstikorpuse suurenemine ja keele teadliku normimise algus. Teine periood kestab 17. sajandi algusest kuni 1686. aastani, mil avaldati Uue Testamendi tartukeelne

² Tollaste autorite nimekirjutusviis on sama kõikuv nagu muu ortograafia. Allikates esineb Heinrich Stahli eesnimi kujul *Henricus*, perekonnanime variantide hulgas on ülekaalus *Stahell* (Raag 2002: 186). Selles artiklis on kasutatud eesti keeleteaduses levinumat nimekuju *Heinrich Stahl*.

³ Eesnime leidub nii trüki- kui ka käsikirjalistes allikates muudelgi kujudel. Artiklis on eelistatud nime *Johannes Gutsclaff*, mida on kasutanud Marju Lepajõe, lähtudes Arvo Teringi soovituselt (Lepajõe 1998: 298).

tõlge. Ka Arnold Kase varasema periodiseeringu järgi (1970: 21) on piiritähiseks 1686. aasta.

Ajaloolises kontekstis on nendest kolmest kujunenud esimesed trükis ilmunud eesti keele sõnastikud. Sõnastike koostajad olid Saksamaal hariduse saanud baltisaksa pastorid, kes olid omavahel tuttavad ja tegid koostöödki.

Leksikograafiliselt nimetatakse neid sõnastikke aktiivseteks, sest nad olid mõeldud emakeelest võõrkeelde tõlkimiseks (keelesuund saksa-eesti⁴). Kõik kolm olid koostatud õppematerjaliks Eesti- ja Liivimaa vaimulikele, aga ka ilmalike tegevusalade esindajaile, kes soovisid oma keeleoskust parandada.

Bibliograafiliselt on igäüks neist sõnastikest mahukama teose teine osa, sest esimese osa moodustas eesti keele õpetus. Keelekäsiraamatute või grammatikate nime all neid kolme kogumikku laiemalt tuntaksegi.

2.2. Misjonilingvistika 17. sajandi Eestis

Eelnimetatud asjaolusid hõlmavaks tunnusjooneks saab pidada misjonilingvistikat⁵ kui Eesti 17. sajandi olusid vorminud kultuurinähtust. Misjonitööd tehti paljude ilma väljakujunenud kirjakeeleta rahvaste juures üle maailma. Selle tegevuse eesmärgid ja vahendid olid kõikjal üldjoontes samad: õpiti ära võõras keel ning koostati selle jaoks õpikuid ja sõnastikke, et jõuda peamise eesmärgini tõlkida ära piibel. Piiblitõlke asjaolusid on viimastel aastatel põhjalikult käsitlenud Kai Tafenau (2011b) ja piibli tõlkekeele dünaamikat Annika Kilgi (2012).

Helmut Piirimäe osutab, et riigivõimu ja luterliku kiriku kõrval nõudis eesti keele oskust ka talurahvas ise, kaevates halva keeleoskusega pastorite peale (1992: 412). Eestimaa sinodi otsusega (1627) ei lubatud maakogudusse kirikuõpetajaks inimest, kes ei suuda pidada eestikeelset proovijutlust; keeleoskuse nõude kindistas Karl XI 1684. aasta korraldus ja nõuet tugevdas tema 1685. aasta korraldus (Piirimäe 1992: 410).

Eesti ala kuulumist Rootsile, mitte katoliiklikule Poolale ega õigeusklikule Venemaale, on peetud võimalikest soodsaimaks ajal, mil oli käes keskaegselt kultuuritüübilt uusaegsele ülemineku põhietapp. Aleksander Loit (2006: 140) nimetab Rootsit “protestantismi kindluseks selles kontkõvas, luterlik-ortodoksses vormis”. Matti Klinge kirjeldab Rootsit kui fundamentalistliku luteri usuga riiki, mille aluseks oli Uppsala 1593. aasta kirikukogu. Klinge hinnangul olid tollase Rootsi riigikorra aluseks sõjaväelaslikkus ja absolutism ning võimu koondamise protsessis mängis suurt rolli just vaimulikkond, kelle ülesandeks tehti muu hulgas rahvahariduse andmine. (Klinge 2008: 90–91)

2.3. Stahli, Gutslaffi ja Gösekeni sõnastiku erijooni

17. sajandi kolmel eesti keele sõnastikul on igäühel ka oma nägu. Nii on Stahli ja Gösekeni sõnastikus ülekaalus põhjaeestikeelsed väljendid, Gutslaffi omas aga lõunaeesti keel. Mahu poolest tõuseb vaieldamatult esile Gösekeni leksikon, mis

⁴ Esimest trükitud eesti-saksa sõnaraamatut tuli oodata veel terve inimpõlv: selle avaldas alles 1732. aastal Anton Thor Helle, samuti koos eesti keele grammatikaga (Kilgi, Ross 2006: C25).

⁵ Misjonilingvistika terminit on religioosse misjonitöö eesmärgil tehtava keeleuurimistöö kohta 17. sajandi Eesti ala kontekstis kasutanud mitu autorit, teiste seas Marju Lepajõe (1998), Kristiina Ross (nt 2003), Cornelius Hasselblatt (2006) ja Reet Kasik (2011).

sisaldab ligikaudu neli korda rohkem ainet kui sellele ajaliselt eelnenud Stahli teos. Gutsblaffi sõnastik on omakorda üle kahe korra väiksem kui Stahli oma.

Kui kaks viimati mainitud autorit avaldasid oma keeleõpetusega koos saksa-eesti sõnastiku, siis Göseken on esitanud ka hulga ladina vasteid (need on 38% märksõnadel), ehkki ta ei nimeta ladina keelt ei sõnastiku pealkirjas, alapealkirjades ega ka saatesõnades. Raamatu kaanel seisab “Juhatus eesti keele juurde, mis ei koosne mitte ainult mõningatest õpetustest ja tähelepanekutest, vaid ka paljude saksa sõnade tõlgetest” ning keeleõpetuse järel algava sõnastikuosa alapealkiri on “Saksa-eesti sõnastik tähestikulises järjekorras kirja pandud. See on Eesti keele sõnastik, kus tähtsamad saksa sõnad eesti keelde on tõlgitud ja tähestikulisse järjekorda pandud”⁶ (Kingisepp jt 2010: 39, 279). Ladina ainese allikatest tuleb juttu järgmises jaotises.

2.4. Sotsiokultuurilise tahu arvestamine

Stahlist ja Gösekenist said oma aja autoriteetseimad kirjamehed Põhja-Eesti keelealal ning lõunaeesti kontekstis võib sama väita Johannes Gutsblaffi kohta. Kui Heinrich Stahl pani oma sõnastikuga eesti leksikograafia aluse, siis kahe järgmise sõnastiku autorid said tuge varem ilmunud eesti keelt sisaldanud teostest – neile viitavad nad ka oma teoste eessõnades. Kõigil kolmel autoril võis mõistagi olla kasutada selliseidki allikaid, millele nad ei viita. Kai Tafenau (2011a: 432 jj) on teinud näiteks kindlaks, et hulk Gösekeni leksikoni ladina sõnu pärineb Jan Amos Komenský temaatilisest ladina keele õpikust “Janua linguarum reserata” (esma-trükk 1631), mis tähendab, et Göseken käsitas sõnaraamatutööd avaramas võtmes, kui seda oleks eeldanud piibli tõlkimise siht. Tava võtta võõras aines oma teosesse üle ilma algautorit nimetamata on pälvinud hilisemal ajal kriitikat, ent 17. sajandil oli selline kompioneerimine üldlevinud (Lotman 1995: 541).

Teiste seas on Euroopa tollast mõtteruumi ja grammatikakirjandust põhjalikumalt iseloomustanud Marju Lepajõe. Ta sedastab (1998: 291), et 20. sajandi lingvistid ei ole osanud 17. sajandi keeleteaduslike teoste väärtust hinnata, kuni Noam Chomsky neid selle eest 1966. aastal kritiseeris. Ka Stahli keeleõpetuse retseptisioonis oli võõrapärasuse ja ebaühtlase kirjaviisi tõttu ülekaalus kriitika (vt nt Kask 1970: 40), suhtumisse tõi pöörde alles Huno Rätsep (1987). Viimastel aastakümnetel on 17. sajandi sõnastikesse suhtutud eelkõige hindavalt.

Veidi varem oli ka Harald Haarmann (1976: 9–22) rõhutanud tollaste grammatikate väljaandmise keelesotsioloogilist tahku. Et 17. sajandi teisel poolel ei olnud Eesti alal piisavalt ei kirikuid ega ka lugeda oskavaid talupoegi, andis kuningas välja resolutsioonid (1675), mis panid aluse koolide rajamisele. Need aktid olid sammuks pärisorjusliku talurahva õigusliku seisundi parandamise teel, nagu osutab kiriklikku rahvaharidust põhjalikumalt vaadelnud Aivar Pöldvee (vt nt 2010: 17–24).

⁶ Selles artiklis on kasutatud Kai Tafenau tõlkeid eesti keelde.

3. Heinrich Gösekeni algsõnastik

Gösekeni 1660. aasta teos algab saksakeelse dedikatsiooni ja eessõnaga, millele järgneb 84 lehekülge eesti keele õpetust. Keeleõpetuse ja põhisõnastiku vahele on paigutatud väike sõnastik, mille esimese, eraldiseisva osa moodustavad mõisteliselt liigitatud sõnaloendid: lühendid, kontraheerunud ja apokoobiga verbivormid, Tartu murde erijooned ning kuude, nädalapäevade ja pühade nimetused koos selgitustega. Järgnevad 412 lehekülge hõlmab saksa-ladina-eesti sõnastik ning kogumiku lõpus asub 15 lehekülge lisa pealkirjaga “Supplementum”, milles autor täiendab ja parandab nii keeleõpetust kui ka sõnastikuosa. Teose maht on 547 lehekülge.

Nii ulatusliku töö tegemiseks sai Göseken innustust Johannes Gutschlaffilt, kes oli teinud talle ettepaneku anda välja Uue Testamendi põhja- ja lõunaeestikeelne paralleeltõlge. Et Gutschlaff 1657. aastal suri, tuli sellise tõlke avaldamise plaan kõrvale jätta. Gösekeni sõnastikku sattunud lõunaeesti väljendeid ongi selgitatud asjaoluga, et tal olid kasutada Gutschlaffi käsikirjalised piiblitõlkekatkendid. (Värri Haarmann 1977: 8–9)

Algul kavatses Göseken avaldada temaatilise sõnastiku koos sünonüümi- ja paronüümi- loendiga, kuid see ei õnnestunud – eessõnas nimetab ta põhjusena kirjastaja kehvust. Nii koostas ta kiiresti alfabeetilise sõnastiku ja jättis ülejäänud materjali paremaid aegu ootama. Sõnastikus on saksa ja/või ladina märksõnadele antud 13 787 eesti vastet (sealhulgas korduvad). Lausalfabeetiline ülesehitus, mille puhul iga lemma algab uuel realt, on põimitud pesaalfabeetilise lähenemisega, kus koos on esitatud samast tüvest lähtuvad sõnad.

4. Uusväljaannete koostamise meetod

Siirdugem nüüd Gösekeni 1660. aasta sõnastiku juurest uusväljaande (2010) koostamise juurde.

Eesti keelt sisaldavate allikate uurimiseks on TÜ vana kirjakeele töörühmas viidud materjal elektroonilisele kujule. Sõnastiku aines tuleb seejuures süstematiseerida, sest selle sisestamine jooksva tekstina pole mõttekas. Seega algab analüüs juba sisestamisel. Kõigepealt püütakse algsõnastiku keelendid vormida üksühes- teks vastepaarideks, tervikuna sõnaartikliteks. Alati pole see siiski võimalik, sest näiteks Gösekeni sõnaraamatus leidub 167 saksa märksõna, millel ei ole ei ladina ega eesti vastet, ning 142 saksa-ladina vastepaari on ilma eesti vasteta. Algsete märksõnapesade lahtiharutamine ning vastepaaride või -kolmikute tähestikuline järjestamine eesti keele alusel toob paberväljaandes tänapäeva lugeja jaoks kokku eesti sõnad ja väljendid, mis algsõnastikus asusid eri paikades ja olid erinevate saksa sõnade vasteks.

Lisaks raskesti loetavatele, kustunud või laialivalgunud grafeemidele seisab uurija ees hulk algsõnastiku mikro- ja makrostruktuuri ebahühtlusest tulenevaid küsimusi. Osa neist on ajastuomased, seotud nii leksikoni käsitsi koostamise kui ka selle laadiga, teine osa kaasneb kasutatava meetodiga – algsõnastiku läbimõeldud tervik võetakse osadeks lahti. Peale selle rekonstrueeritakse tarviduse korral puuduvad sõna(osa)d, selgitatakse sõnade tähendust ja lisatakse grammatilisi

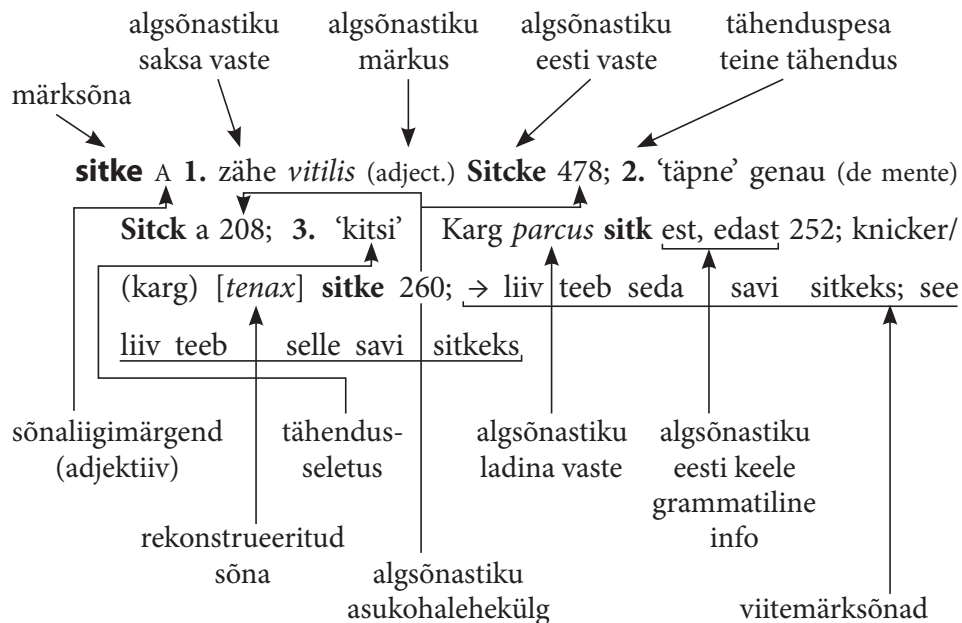
märgendeid. Et huviline saaks algsõnastikust tervikpildi, lisatakse ka viitemärksõnad (vt lähemalt artikli 5. osast).

Sellisel töödeldud keeleainest saab kasutada elektrooniliselt⁷, aga ka vormida paberil sõnaraamatuteks. Esimesel juhul pole keelesuuna küsimus peamine, kuid seda tasub materjali kasutades arvestada, sest keelesuund on mõjutanud algsõnastiku sisu. Olnuks Gösekenil lähtekeeleks eesti keel, valinuks ta tõenäoliselt mõnevõrra teistsugused märksõnad.

Kirjeldatud meetodit (vt ka Ress 2009) katsetati esimest korda Heinrich Stahli sõnastiku uusväljaande koostamisel (Kikas 2002), seejärel Johannes Gutsblaffi (käsikirjas, Viitkar 2005) ja Heinrich Gösekeni sõnastiku puhul (Kingisepp jt 2010).

5. Gösekeni algsõnastiku eesti ainese märksõnastamine ja tähenduse seletamine

Uusväljaandes⁸ on töödeldud ja analüüsitud kujul avaldatud kogu Heinrich Gösekeni 1660. aasta keeleõpetuse ja sõnastiku materjal, sealhulgas faksiimileheküljed kuni sõnastikuni. Koostajate saatesõnadele järgneb algsõnastiku sissejuhata-vate osade ja grammatika faksiimile koos kõrvutise eestindusega Kai Tafenault. Kogumiku teise poole moodustab algse saksa-ladina-eesti sõnastiku uusvariant, mida iseloomustab muudetud keelesuund ning märgendatud ja leksikoloogiliselt analüüsitud aines. Siinses kirjutises näiteks toodud sõnaartiklite ülesehitust aitab mõista joonisel 1 esitatud skeem. Sõnaartikli algusosas asub uusväljaande koostajate lisatud teave: nüüdisortograafias märksõna (nt *sitke* joonisel 1), sõnaliigimärgend (nt A 'adjektiiv') ja tähendusseletus (nt 'kitsi'). Nii algsõnastiku eesti märksõnad (*Sitcke*, *Sitck*, *sitk*, *sitke*) kui ka uusväljaande koostajate lisatud tänapäeva eesti keele märksõna (*sitke*) on poolpaksus kirjas.

Joonis 1. Uusväljaande sõnaartikli struktuur (Kingisepp jt 2010: 34)

⁷ Aines lisatakse eesti vana kirjakeele korpuses aadressil <http://www.murre.ut.ee/vakkur>.

⁸ Sõnastikuosa koostajad Valve-Liivi Kingisepp ja Kristel Ress on tänulikud toimetajatele Kai Tafenaule, Külli Habichtile ja Külli Prillopile. Algsõnastiku materjali on arvutisse sisestanud Argo Mund ja Piret Sõmermaa.

Uusväljaandes on kirjakuju mõningase varieerumisega korduvad eesti märksõnad koondatud tänapäevase märksõnaga algavasse sõnaartiklisse. Kui see sisaldab mitut algsõnastiku sõnaartiklit (s.t sõna või fraas kordus Gösekeni algsõnastikus) ja eesti märksõna on mitmetähenduslik, on algsõnastiku sõnaartiklid rühmitatud eesti vaste tähenduse järgi. Suuremate erinevuste korral on abiks võetud araabia numbrid ja tähendusseletused, väiksemate puhul seletused. Tähendusrühmade sees on aines reastatud asukoha järgi algsõnastikus.

Polüseemidel esitatakse esimesena tänapäevane põhitähendus, millele üldjuhul tähendusseletust ei lisata (nt märksõna *kuulutama* joonisel 2), seejärel loetletakse muud tähendused koos seletusega. Sõnaartikli lõpetavad noolele järgnevad viitemärksõnad (kui neid on), mis osutavad seda sõna sisaldavatele mitmest sõnast koosnevatele põhimärksõnadele (nt viide märksõnadele *ette kuulutama*, *jutlust kuulutama*, *käsk, mis välja kuulutatud on*, *välja kuulutama* joonisel 2).

kuulutama v 1. ankündigen **kuhletama** 108; [Ausbringen] *effutire* **kuh-**
lutama 116; [verkündigen *annunciare*] **kuhlutama** 427; 2. 'jutustama'
Erzählen **kuulutama** 180; 3. 'ette kuulutama' weissagen *vaticinari*
kuhlutama 465; 4. 'avatuks kuulutama' eröffnen *promulgare* **kuulutama**
178; → ette kuulutama; jutlust kuulutama; käsk, mis välja kuulutatud on;
välja kuulutama

Joonis 2. Uusväljaande sõnaartikkel *kuulutama* (Kingisepp jt 2010: 443)

Gösekeni sõnastikus on rohkesti mitmest sõnast koosnevaid märksõnu. Kui nende märksõnade koostises olevaid sõnu (peale esimese) sõnastikus iseseisvana ei leidu (nagu see on näiteks sõna *mina* puhul), on nende leidmiseks loodud viitemärksõnad. Need asuvad sõnastikus põhimärksõnadega samas loendis ja on sama tüpograafilise välimusega (vrd põhimärksõna *kuulutama* joonisel 2 ja viitemärksõna *mina* joonisel 3). Viidatakse seega fraasiliste märksõnade järelkomponentidele, et lugeja leiaks uusväljaande paberversioonist ka need kergema vaevaga. Kui sõnaartikli osaks on mitu viidet, on need järjestatud tähestikuliselt.

mina → ei ole minul sest süüd mitte; ei tule mu meelde; ei või mind näha mitte; et ei ma ütle; lase mind uinuda; mis sa heris pöörled end n[ing] kõheldad, ma tahan sulle rutu teha; oleksid sa minu kõrva midagi tõlkinud; seba mu asi; see kiitmine ei tee mulle head; see koda on minu päralt; see on minu osa; see saab minu peale tulema; see teeb mulle haiget; see tuleb minu osaks; säh sa minule see; tema mõistab minu poole; tema on üle minu; tema patub minu poole; ühtegi hakkab minu hõlmast kinni

Joonis 3. Uusväljaande viitemärksõna artikkel *mina* (Kingisepp jt 2010: 499)

5.1. Märksõnastamine

Eesti märksõnaks on uusväljaandes võimaluse korral tänapäevase kirjakuju sõna oma põhivormis, s.t käändsõna üldjuhul ainsuse nimetavas ja pöörd sõna *ma*-tegevusnime kujul. Mitmesaja-aastases sõnastikus on rohkesti sellist leksikat, näiteks

kunagisi laensõnu, mis ei ole nüüdiskirjakeelde jõudnud (vt joonis 4⁹). Ka nende keelendite puhul on märksõnaks tänapäevastatud ortograafias kuju.

leeverstok s 'leeskputk' Liebstockel **Lewerstock** 280

..

tolfter N 'tosin' dutzet/ (dossin) **Tolffter** 163; **Zwelffter**/ (Dosin) **Tolffter**
496

Joonis 4. Uusväljaande sõnaartiklid *leeverstok* ja *tolfter* (Kingisepp jt 2010: 468, 666)

Endis- ja praegusaegsete sõnakujude vahekord on üks keerulisemaid küsimusi märksõnastaja ees. Tüvede ortograafiat on nüüdisajastatud sihiga pakkuda uurijatele lihtsasti mõistetavat andmestikku, mida kasutades ei ole tarvis pead murda, millise arhailise kirjakuju juurest mingit sõna leida. Märksõna kirjakuju tänapäevastamise põhimõtet on rakendatud ka TÜ vana kirjakeele töörühma varasemates väljaannetes (Müller 2000, Rossihnius 2002).

Märksõnale sobiva kuju leidmisel ja/või tähenduse seletamisel on esmajoones toetunud järgmistele allikatele siin esitatud järjekorras: õigekeelsussõnaraamat (ÕS 2006) ja eesti keele seletav sõnaraamat (EKSS), Ferdinand Johann Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamat (1973 [1893]) ja Andrus Saareste eesti keele mõisteline sõnaraamat (1958–1963). Kasuks on olnud ka näiteks Jacob ja Wilhelm Grimmi saksa keele sõnaraamatu (1838–1960) veebiversioon, Georg Tuksami (1939) saksa-eesti sõnaraamat ning ladina-eesti sõnaraamat (Kleis jt 2002).

Kui Gösekeni arhaismi ÕSis ei leidunud (vt joonis 5), saadi tihti abi Wiedemanni sõnaraamatust ja võeti märksõnaks sealne kuju, nagu näiteks märksõna *haevas on ees* 'ajab aevastama' koostises esineva sõna *haevas* puhul. Wiedemanni sõnaraamatust puuduvaid eesti sõnu otsiti Saareste sõnaraamatust, kust teiste seas sai oma kuju märksõna *sültkruut* 'hoidis'.

haevas on ees F 'ajab aevastama' da ist ein praust für/ (sagen Teutsche und Bauren) **hahwas on ees** 325

..

sültkruut s 'hoidis' Eingemachte Sachen **Sültkruut** 168

Joonis 5. Uusväljaande sõnaartiklid *haevas on ees* ja *sültkruut* (Kingisepp jt 2010: 335, 645)

5.2. Verbilised märksõnad

Verbilisi eesti vasteid leidis alg sõnastikus mitmel kujul. Sagedasimad olid a) *ma*-tegevusnimi (enamik, nt Gösekeni kirjakuju *kickertama*), b) *ma*-tegevusnimi koos mõne pöördevormiga, milleks peamiselt on ainsuse esimese pöörde oleviku ja lihtmineviku vorm (väga vähe, nt *tahhoma*, *tahhan*, *tahhosin*), c) *da*-tegevusnimi (väga vähe, nt *tehha*), mõnikord samuti koos pöördevormi(de)ga, ning d) ainult pöördevorm (väga vähe, nt *koitab*, *kommistab*, *ütteltaxe*).

Uusväljaandes on pöördevorm märksõnaks (vt joonis 6) eelkõige siis, kui ka alg sõnastiku võõrvaste oli muus vormis kui infinitiivis või oli tegemist fraasiga. Nii on saadud sellised märksõnad nagu *komistab*, *koidab* ja *üteldakse*. Kaks viimast esindavad nende verbide rühma, mida kasutatakse sageli just ühes kindlas vormis.

⁹ Selle artikli joonistel, mis sisaldavad mitut sõnaartiklit, mis ei asu sõnaraamatus vahetult üksteise järel, on need järjestatud tähestikuliselt ja väljajätt on märgitud kaksikpunktiga. Sõnaartiklite asukohale sõnastikus osutavad samas järjekorras esitatud leheküljenumbriid joonise allkirjas.

kikerdama v 'püherdama (hobuste kohta)' weltzen/ (der Pferde) **kicker-**
tama 466

..

koidab v es wird morgen **koitab** 299

..

komistab v [es] strauchelt **kommistab** 321

..

kukkuma II v '(kää häälightsuse kohta)' *cuculare* **Kuckub** 268

..

tahuma v <Behauen> **tahhoma** tahhan, tahhosin 128, 501S; [zimmern]
tahhoma 485

..

üteldakse v man saget *ferunt üteltaxe* 288 ..

Joonis 6. Uusväljaande sõnaartiklid *kikerdama*, *koidab*, *komistab*, *kukkuma II*, *tahuma* ja *üteldakse* (Kingisepp jt 2010: 410, 421, 424, 433, 650, 759)

5.3. Substantiivsed märksõnad

Nimisõnalised eesti vasted olid algsõnastikus enamjaolt ainsuse nimetavas, üksikjuhtudel mõnes muus käändes. Peale selle on Göseken aga esitanud ainult mitmuse vormis selliseid substantiive, mis väärinuks siiski ainsust, sest nad ei tähista mitmuslikke nähtusi (nagu *prillid*, *talgud*). Sel juhul on uusväljaande koostajad pidanud algse autori tahtest lugu ja esitanud Gösekenil mitmuse vormis olnud nimisõnad samal kujul ka uusväljaandes, s.t arvu pole muudetud. Nii on mitmuse nimetavaline märksõna näiteks marjanimetustel (nt *kaarmad* 'murakad', *jõhvikad*), muud elusloodust tähistaval leksikal (nt *massakad* 'putukad', *kasikud* 'puuseened'), toidusõnavaral (nt *mämmid* 'küpsetised', *veisetoidud*), esemeid tähistavatel sõnadel (nt *tahkid* 'pussid, pistodad', *puuastjad*) jm.

Et tegu oli keeleõpet toetava sõnastikuga, lisas Göseken põhivormile sageli grammatilist teavet (vt joonis 7). Kõige tüüpilisemalt oli selleks tüvevokaal (nt Gösekeni kirjakuju *Keert* / *i*), seestütleva käände vorm või lõpp (*hack* / *ust*), harvem mitmuse nimetava käände vorm – näiteks juhul, kui sellega kaasnes tüvelõpumuutus (*lehexet*).

hakk, -u s 'võsa, noored kased' Meye (Pfungstmeyen) **hack** ust 294

..

keert s 'teemoon' [beysteur *collecta*] **keert** 138; Proviant (für Pferde) **Keert** i
326

..

leht s blatt **lecht** pl. lehexet 141; Laub **lecht** lehhest, pl. lehexet 275; →
laiade lehestega

Joonis 7. Uusväljaande sõnaartiklid *hakk*, *keert* ja *leht* (Kingisepp jt 2010: 336, 400, 468)

Nii mahukas sõnakogu nagu Gösekeni oma sisaldab paratamatult homonüüme. Uusväljaandes moodustavad need omaette märksõna ja homonüümide eristamiseks on kasutatud kaht viisi. Eelistatud on tüvevokaali lisamist (nt märksõnale *hakk* joonisel 8), ent kui sellest jäi väheks, on võetud abiks Rooma numbrid (vt märksõna

koon). Kui korduval sõnal erinevad nii sõnaliik, päritolu, muutmisviis kui ka tähendus, on need saanud oma sõnaartikli.

hakk, -i s 'lind' Dohle **Hack** 159

hakk, -u s 'võsa, noored kased' Meye (Pfungstmeyen) **hack** ust 294

..

koon I s kinn *mentum kohn* 257; [kinn *mentum*] **koon** 257

koon II 'takukoonal' Deissel/ (am Wocken) **Koon** 157; Distel **Kohn** 189; Anlage (Flachs Distel) *pensum koon* 499S; <Distel (Flachs) **Kohn**> 503S

koon III 'koonus' [Kegel *conus*] **koon** 254

Joonis 8. Uusväljaande homonüümsete märksõnade artiklid *hakk* ja *koon* (Kingisepp jt 2010: 336, 425)

5.4. Tuletised ja liitsõnad

Üks osa Gösekeni eesti vasteid on eripärased tuletised ja tuletisetaolised sõnad, a) millel on teistsugune liide (*resp.* liitetaoline osis) kui tänapäeva sama tüve ja tähendusega sõnas (vrd nt joonisel 9 *k-lõpuline harak* ja *kas-lõpuline harakas* nüüdiskeeles; *line-tuletis pääskline* ja *ke(ne)-tuletis pääsukene* nüüdiskeeles), b) millel puudub liide, mis esineb sama tüve ja tähendusega nüüdisaja sõnas (nt joonisel 10 sõnas *haiguma* puudub tänapäevakeele sõnas *haigutama* olev *-ta-*) või c) mille puhul on tegu sõnaga, milles tänapäevakeeles ei ole enam liidet või liitetaolist osist (nt joonisel 10 *müüestelema*).

harak s 'harakas' elster *pica harogk* 172

..

pääskline s 'pääsuke' Schwalbe *hirundo pehscklinne* 371

Joonis 9. Uusväljaande sõnaartiklid *harak* ja *pääskline* (Kingisepp jt 2010: 338, 583)

Tuletusliiteid ei ole uusväljaande koostamisel märksõnadele lisatud, küll aga on tüvesid tänapäevastatud häälikuliselt. Edasise uurimise seisukohast on peetud vajalikuks säilitada liited, mis on nüüdseks sõnast kadunud, aga Gösekeni aineses veel näha.

haiguma v 'haigutama' Gähnen/ (Hojanen) **haickoma** 200

..

müüestelema v 'müüma' Feil haben oder tragen **mühhestellema** 185

Joonis 10. Uusväljaande sõnaartiklid *haiguma* ja *müüestelema* (Kingisepp jt 2010: 335, 514)

Liite poolest eripärastele märksõnadele on võimalik elektroonilises andmebaasis lisada originaalilähedased viitemärksõnad (joonisel 10 märksõna *haiguma* puhul *haikuma*). Praegu ei ole seda tehtud.

Liitsõnade puhul on märksõna nimetavalise ja omastavalise liitumise vahel valimisel lähtunud tänapäevakeele põhimõtetest: tulemuseks on näiteks *katelsepp* (Gösekeni kirjakuju *Katla Sepp*), *kihlvedu* (*kihlaweddo*), *purpurikarvaline* 'purpurne' (*purpur* (*karwalinne*)) ja *üksmeelelised* 'üksmeelsed' (*öhhe meelelisset*). Tänapäevastamise põhjenduseks on taas soov, et uurijail oleks hõlpsam sõnakuju

leida. Ka neile märksõnadele saaks korpuse lisada originaalilähedased viite-märksõnad, vastavalt *katlasepp*, *kihlavedu*, *purpurkarvaline* ja *ühemeelised*.

Kas märksõnasse kuuluvad sõnad kirjutada kokku või lahku, on esmajoones tänapäeva uurija otsus lähtuvalt praegusaja ortograafiareeglitest – algsõnastiku kokku-lahkukirjutus nagu ka muu ortograafia on ebauhtlane. Nii pakkus uusväljaande koostajatele mõneks ajaks mõtteainet eesti vaste *tühhi mahd* (esineb ka kujul *Tühha mahd*, *Tühhi mahd*, vt joonis 11).

das wüste im Leibe / tühhi mahd / Affeme.
..
weiche / (zur munden) topp. weiche / (des bauchs)
Tühha mahd.
..
wüste im Leibe / Tühhi mahd / paicf.

Joonis 11. Uusväljaande sõnaartikli *tühemed* aines algsõnastikus (Göseken 1660: 277, 462, 478)

Tõlgendus kaldus esialgu märksõna *tühi maa* poole, ent sellega ei haakunud saksa vastete tähendus. Märksõnaks sai Wiedemanni sõnaraamatu toel hoopis *tühemed* (vt joonis 12) ja sõnastiku analüüsijad said kasuliku õppetunni.

tühemed s 'lohk looma kerel puusa lähedal' *das wüste im Leibe tühhi mahd* 277; *weiche / (des bauchs) Tühha mahd* 462; *wüste im Leibe Tühhi mahd* 478

Joonis 12. Sõnaartikkel *tühemed* uusväljaandes (Kingisepp jt 2010: 679)

5.5. Gösekeni märkused

Peale tõlkevastete ja grammatilise info leidub algsõnastikus metateksti, mida on uusväljaandes nimetatud Gösekeni märkusteks (vt nt joonis 13¹⁰).

*Begleiten / einem das Geleit geben /
in bonam partem johhatan.
in malam partem olletan.
in utramq; partem sahthan.*

Joonis 13. Märkused algsõnastiku saksa sõnaartikli *Begleiten* juures (Göseken 1660: 128)

Sõnastikumaterjali sisestamise käigus on püütud kõik 828 märkust siduda selle sõnaartikliga, mille juures Göseken nad oli esitanud. Märkused on sõnaartikli muust ainesest eristatud väiksema kirjaga ja paigutatud Gösekeni eesti kirjakuju ette (vt joonis 14). Ladina- ja saksakeelsetele märkustele ei ole uusväljaande koostajad tõlget lisanud. Lugejad on pidanud märkuste ühendamist vastava märksõnaga vajalikuks, sest nii saab infot algsõnastikus olnud terviku kohta (Laanekask 2012: 276).

¹⁰ *in bonam partem* 'heas tähenduses', *in malam partem* 'halvas tähenduses', *in utramque partem* 'mõlemas tähenduses'.

juhatama v Begleiten/ einem das Geleit geben in bonam partem **johhatan** 128; [Führen/geleiten *ducere*] **johhatama** 196; geleiten **johhatama** 206; [leiten *ducere*] **johhatama** 279; → tee peale juhatama

..

saatma v 1. [Begleiten/ einem das Geleit geben] in utramq'; partem **sahtan** 128; Führen/geleiten *ducere* **saatma** 196; [geleiten] **saatma** 206; leiten *ducere* **saatma** 279; 2. 'tekutama' stiefften *machinari* **sahtma** 397; zeugen/ (erlangen) *comparare* **saatma** 483; → enesest ära saatma; hukka saatma; häbiduse sisse saatma; kes ostab ning saadab seda kõrvast rooga; kohtusse saatma; käest ära saatma; kätte saatma; mu naine on kui saatnud on; oma teed otsa saatma; otsa saatma; rahule saatma; sisse saatma; teotuse sisse saatma; und otsa saatma; vabaks saatma; viletsuse sisse saatma; ära saatma

..

oletama v '(kedagi) saatma' [Begleiten/ einem das Geleit geben] in malam partem **olletan** 128

Joonis 14. Joonisel 13 näha olevad märkused uusväljaande sõnaartiklites *juhatama*, *saatma* ja *oletama* (Göseken 1660: 370, 607, 728)

Märkused on kirev rühm saksa-, ladina- ja eestikeelset materjali. Korduvad eelkõige ladinakeelsed, nt *activ.*, *adject.*, *adverb*, *nomen*, *subst.*, *est avis* 'on lind', *est herba* 'on taim', *est insectum* 'on putukas', *in bonam partem*, *in malam p.* Arvuka rühma moodustavad lühendiga *v.* ... või sõnaga *vide* ... 'vaata [vastavat sõna]' algavad ladina märkused – nendega juhata Göseken lugeja näiteks saksakeelse sünonüümi juurde. Sagedased on *vide suo loco* 'vaata oma kohta' ja *vide* koos tähestiku vastava tähega (nt *vide A*). Saksa märkused on harilikult ainukordsed, nt *werden auch gebraucht von denen vermüdeten die sich verpausten* märksõna *lõõtsuma* juures.

Märkusteks on tõlgendatud ka selline eestikeelne aines, kus sünonüümsele eesti vastele eelneb ladinakeelne lühend *it.* 'samuti' või märk &. Pelgalt selle lühendi või sümboli äratrükkimine märkusena poleks uusväljaande kasutaja huve teeninud, seetõttu on loetud kogu fraas (*it.* või & koos eesti vastega) märkuseks ja esitatud nii iseseisva sõnaartiklina kui ka esimese eesti vaste sõnaartiklis märkuse positsioonis. Näiteks algsõnastiku saksa sõnaartiklit *PalmSontag* (vt joonis 15) analüüsis on Gösekeni märkusteks määratud kõik, mis järgneb esimesele eesti vastele *urma pehw*, selle alusel on loodud kaks sõnaartiklit (vt joonis 16). Et algsõnastikus oli *urma pehw* eesti vastetest esikohal, siis on uusväljaandes märksõna *kanastepüha* kui teisena esitatud vaste juures saksa vaste ja Gösekeni eesti kirjakuju kirjas nurksulgudes. Nii näidatakse lugejale, et uusväljaande koostaja on need sõnad rekonstrueerinud.

PalmSontagi urma pehw. it. Kanaste pöha.
NB. urm die Knospe am Baum/

Joonis 15. Märkused algsõnastiku saksa sõnaartikli *PalmSontag* juures (Göseken 1660: 318)

kanastepüha S ‘palmipuudepüha’ [PalmSontag **kañaste pöha**] 318

..

urmapäev S ‘palmipuudepüha’ PalmSontag NB. urm die Knospe am Baum/ it.
kañaste pöha **urma pehw** 318

Joonis 16. Joonisel 15 näha olevad märkused uusväljaande sõnaartiklis *kanastepüha* eesti vastena ja sõnaartiklis *urmapäev* märkusena (Kingisepp jt 2010: 387, 685)

5.6. “Supplementumi” aines

Göseken kinnitab oma teose eessõnas, et on teadlik võimalikest trükivigadest, sest korrektuuri lugemiseks oli vähe aega ja inimesi. See selgitab, miks on kogumiku lõpus 12 leheküljel esitatud grammatika ja sõnastiku vigade parandus ning täienduste loend pealkirjaga (tõlkes) “Tähelepanekud eesti-saksa sõnaraamatu kohta ja täiendused sellele koos raskemate vigadega” (artiklis lühidalt “Supplementum”). Need leheküljed on pagineerimata – ainese asukohale osutamiseks on leheküljenumbri (499S–511S) lisanud uusväljaande koostajad, eristuseks on nende lõpus olev S-täht.

Neli viiendikku “Supplementumi” mahust moodustavad uued sõnaartiklid, ülejäänud on olemasolevate artiklite täiendused nii saksa, ladina kui ka eesti ainesega seoses. Uusväljaande koostajad on kõigi lisanduste-paranduste alusel algsõnastiku sõnaartikleid muutnud. Kui “Supplementumi” aines oli uus, on uusväljaande sõnaartikkel saanud S-tähega lõppeva leheküljenumbri. Kui Göseken soovis aga olemasolevat sõnaartiklit muuta või täiendada, lisati ainese põhiasukohale viitavale leheküljenumbrile (262) “Supplementumi” leheküljenumber (509S – mõlemad joonisel 17). “Supplementumi” põhjal muudetud-lisatud aimest ümbritsevad noolsulud.

hobune on koodist vältinud F ‘hobune on liigesest nikastunud’ das
Pferd ist über die ⟨Koht⟩ geschossen ⟨**Hobbone on kohtist weltinut**⟩
262, 509S

Joonis 17. “Supplementumist” pärineva ainesega sõnaartikkel *hobune on koodist vältinud* uusväljaandes (Kingisepp jt 2010: 346)

5.7. Tähenduse seletamine

Märksõnastamisega käib tihedalt koos tähenduse seletamine, milles on uusväljaandes abiks sünonüüm või lühike kirjeldav seletus. Arhailise sõnastiku sõnade tähendust on keerulisem mõista kui tekstisõnu. Sõnaraamatus on toeks esmajoones võõrkeelsed vasted. Uusväljaande koostamisel on lähtutud seisukohast, et tänapäeva uurija jaoks oleks sageli eksitav esitada üksnes märksõna, ilma selle tähendusvarjundit selgitamata. Ainult üks kaalutlusi oli see, et saksa keele oskus on uuemal ajal kahanenud, nagu osutab ka Heli Laanekask (2012: 276).

Nii ei ole märksõna *kikerdama* eesti vastes hobusest küll juttu, ent saksakeel-sena on kirjas viide tähendusväljale (Gösekeni *der Pferde* ‘hobuste’). Ilma saksa vastet arvestamata poleks koostajad osanud õieti midagi arvata näiteks Gösekeni kirjakujust *tühhi kohhu*, mis on saanud märksõnaks *tühikohu* ‘enesekiitja’. Või kas kirjakuju *Kahpse Aidamees* esitades oli Göseken mõelnud *kapsaaidameest* või *kapsaaiameest*? Saksa *Kohl Gartner* alusel on valitud märksõnaks *kapsaaiamees*

'kapsakasvatataja'. Samamoodi on eristatud poliuseemsete sõnade tähendusnüansse, mille hulgast võib keerukamate juhtudena esile tõsta tegusõnad (nt *tasama*). Võõravastete abil tähenduse seletamisel on püütud vältida teise äärmusse kaldumist ning mitte lisada tähendusi, mille kohta kindlaid andmeid pole.

Loetletud märksõnade sõnaartiklid on esitatud joonisel 18.

kapsaaiamees s 'kapsakasvatataja' Kohl Gartner **Kahpse Aidamees** 262

..

kikerdama v 'püherdama (hobuste kohta)' weltzen/ (der Pferde) **kicker-tama** 466

..

tasama v 1. 'tasuma' [entgelten/ (vergelten)] **tassama** 174; 2. 'tasaseks tegema' Eben machen **tassama** 164; 3. 'tasandama, lepitama' [beylegen/ (ein Sache)] **tassama** 138; → ära tasama

..

tühikohu s 'enesekiitja' der sich viel rühmet **tühhi kohho** 220

Joonis 18. Uusväljaande sõnaartiklid *kapsaaiamees*, *kikerdama*, *tasama* ja *tühikohu* (Kingisepp jt 2010: 390, 410, 655, 680)

Tähendus võib aja jooksul muutuda – mõne sõna praegu lisatähendusena käsitatav nüanss võis 17. sajandil olla sõna esmane või ainus tähendus. Tõlgendamisel jääb tihti õhku küsitavusi ja kaasneb subjektiivsus. Uusväljaandes on seletatud kõiki arhaisme¹¹ ja omapärase häälikkujuga laensõnu, erilise tähendusega märksõnu ja sõnaühendeid (vt joonis 19), mis ei ole meie keelde jäänud või on vähe tuntud. Ka neile eesti sõnadele, mis on küll õigekeelsussõnaraamatus olemas, aga esinevad Gösekenil muus tähenduses, on lisatud tähendusseletus.

knuuflok s 'küüslauk' [knoblauch] **knufloki** 260

..

neps A 'niiske' Nas/ (Feucht) **neps** 306

..

Saksamaa tang F 1. 'hirss' hirse *milium saxa mah tango* 239; 2. 'riis' [reyß *oryza*] **Saxa mah tango** 336

Joonis 19. Uusväljaande sõnaartiklid *knuuflok*, *neps* ja *Saksamaa tang* (Kingisepp jt 2010: 418, 522, 609)

Vajaduse korral on tähendussisu avatud seletusega või osutatud tähendusvaldkonnale, kuhu sõna kuulub (vt joonis 20).

sapp päeva peal F 'päikesesapp, kõrval-, ebapäike (halonähtusena Kuu v Päikese kõrval paistev hele laik)' wenn ein sonne über der ander stehet/ saget der Baur **Sapp pehwa pehle** 384

..

susi-ilv s 'huntilves (jahimehed talvekarvas ilvese kohta)' Kalbluchs **sussi ilw** 284

Joonis 20. Uusväljaande sõnaartiklid *sapp päeva peal* ja *susi-ilv* (Kingisepp jt 2010: 611, 634)

¹¹ Gösekeni sõnaraamatu arhaisme on üksikasjalikult tutvustanud Valve-Liivi Kingisepp (2009).

Mitmeski küsimuses jagavad uusväljaande koostajad Heinrich Gösekeniga leksikograafide igikestvaid rõõme ja muresid. Nagu Gösekeni algsõnastikus on osa saksa märksõnu ilma eesti vasteta, nii tuli ka uusväljaande koostajail esialgu leppida sellega, et paarikümne märksõna tähendus jäi ähmaseks. Sel juhul on tähendusseletuse ees küsimärk, ühel juhul on seletuse asemel kirjas 'tähendus ebaselge'. Parema puudumisel on tänapäeva lugeja jaoks tõlgitud ära vähemalt Gösekeni saksa vaste, näiteks märksõna *hang* puhul (vt joonis 21).

hang s 'suured nupud puust ehitistel, esemetel (kirikul või reel)' die grossen knopffe oder köpffe an den Kirchen oder Schlitten **Hangk** 261

..
kopsumoos s '(tähendus ebaselge)' (Lungen muß **kopse moes**) 284, 509S

Joonis 21. Uusväljaande sõnaartiklid *hang* ja *kopsumoos* (Kingisepp jt 2010: 338, 427).

Nüüdseks on jõutud märksõna *kopsumoos* (vt joonis 21) tähendusele jälile – selle sõnaga tähistas Göseken islandi samblikku, rahvasuus *kopsusamblikku*.

6. Kokkuvõte

17. sajandi Eestis anti välja kolm saksa-eesti sõnastikku. Ehkki neid on rohkesti kritiseeritud ladina ja saksa keele eeskujuks seadmise, ekslike vastete ning ebaühtlase ja võõrapärase kirjaviisi pärast, leidub neis lähemal vaatlusel palju väärtuslikku eesti kirjakeele varasema arengujärgu kohta. Sellise ainese tänapäeva keeleteaduse jaoks kergemini kasutatavaks tegemine ongi üks TÜ vana kirjakeele töörühma peamisi eesmärke. Ajaloolised leksikonid muudetakse elektrooniliseks ja neist avaldatakse järgemööda nii uusväljaandeid kui ka uurimistööd selgitavaid artikleid.

Uusväljaannete eripäraks on uudne meetod, mille puhul on kõige tähtsam sõnastiku eesti ainese esiletõstmine ning tänapäeva kasutaja jaoks analüüsimine, sealhulgas materjali ümberstruktureerimine ja selgituste lisamine. Meetodi rakendamisel kerkisid esile ajaloolise leksikograafia tüüpasjaolud, näiteks kohati katkendlik ja mitmeti mõistetav algaines, aga kindlasti ka see, et algsõnastikku ja uusväljaande sõnastikku lahutava kolme ja poole sajandi jooksul on keel ja selle kirjapanemise viis ulatuslikult muutunud. Milline kirjakuju sobib märksõnaks? Kuidas käituda tuletistega? Mil määral arvestada tähenduste seletamisel võõrvasteid, eriti kui need paistavad vahel eksitavad? Kuidas kujundada paberväljaandes sõnaartikli struktuur nii, et lugeja leiaks otsitava hõlpsasti? Nende ja paljude samalaadsete küsimustega puutuvad kokku ühe vana sõnastiku analüüsijad.

Artiklis on avatud Heinrich Gösekeni 1660. aasta saksa-ladina-eesti sõnastiku uusväljaande koostamise tagamaid, kirjeldades tollaseid olusid nii Euroopas üldiselt kui ka Eestis, keskendudes siinsete kirikumeestest leksikograafide tegevusele. Seejärel on lähemalt selgitatud, millistel põhimõtetel on uusväljaandes eesti aines märksõnastatud ja kuidas on lähenetud tähenduse seletamise küsimusele.

Gösekeni koostatud 17. sajandi mahukaim eesti sõnastik oli oma keeruka struktuuri ja mitmekülgse ainesega hea materjal, millel rakendada varem Heinrich Stahli 1637. aasta saksa-eesti sõnastiku uusväljaandes katsetatud meetodit. Plaanis on jätkata tööd Gösekeni algsõnastiku sõnavaraallikate väljaselgitamisega ning

lisada TÜ vana kirjakeele korpuse uusväljaande saksa- ja ladinakeelsete sõnade indeks. Tulevane koondülevaade kolme esimese eesti keele sõnastiku ainese kohta võimaldab analüüsida neid nii kvantitatiivselt kui ka kvalitatiivselt.

Viidatud kirjandus

- EKSS = Eesti keele seletav sõnaraamat I–VI. Toimetanud Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2009.
- Gutslaff, Heinrich 1648. *Observationes grammaticę circa linguam Esthonicam. Judicia tentandi & experiendi causā in lucem editę a Johanne Gutslaff/ Pastore zu Vrbs. Dorpati Livonorum Excudebat Johannes Vogel/ Acad. Typogr. Anno M DC XLVIII.*
- Göseken, Heinrich 1660. *Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung Zur Öhstnischen Sprache / Bestehend nicht alleine in etlichen præceptis und observationibus, Sondern auch In Verdolmetschung vieler Teutschen Wörter. Der Öhstnischen Sprache Liebhabern mitgetheilet Von HENRICO GÖSEKENIO, Hannovera-Brunsvigo, Der Christlichen Gemeine zu Goldenberg in der Wysk Pastore, der umbliegenden Land Kirchen Præpositio, und des Königl. Consistorij zu Reval ordinario Assessore. Reval, Gedruckt und verlegt von Adolph Simon, Gymnasij Buchdr. Anno 1660.*
- Haarmann, Harald 1976. *Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts. I. Observationes Grammaticae circa linguam Esthonicam. Johann Gutslaff. Kommentiert und herausgegeben von Harald Haarmann (Fenno-Ugrica, Bd. 2). Hamburg: Helmut Buske Verlag.*
- Hasselblatt, Cornelius 2006. *Geschichte der estnischen Literatur: Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Berlin: de Gruyter.*
- Kasik, Reet 2011. *Stahli mantlipärijad. Eesti keele uurimise lugu. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.*
- Kask, Arnold 1970. *Eesti kirjakeele ajaloost. Tartu.*
- Kikas, Kristel 2002. *Mida sisaldab Heinrich Stahli Vocabula? Toimetanud Valve-Liivi Kingisepp. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 21. Tartu: Tartu Ülikool.*
- Kilgi, Annika; Ross, Kristiina 2006. “Lühike sissejuhatus” ja eesti piiblitõlge. – *Lühike sissejuhatus eesti keelde 1732. [Anton Thor Helle.] Saksa keelest tõlkinud ja järelsõna kirjutanud Annika Kilgi, Kristiina Ross. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, C26–C53.*
- Kilgi, Annika 2012. *Tõlkekeele dünaamika piibli esmaeestinduse käigus: verbi morfosüntaksi areng ja lõplik toimetamisfaas. Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid 27. Tallinn: Tallinna Ülikool.*
- Kingisepp, Valve-Liivi 2009. *Leide Heinrich Gösekeni sõnavaramust. – Keel ja Kirjandus, 8-9, 620–630.*
- Kingisepp, Valve-Liivi; Ress, Kristel; Tafenau, Kai 2010. *Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350. Tartu: Tartu Ülikool.*
- Kleis, Richard; Torpats, Ülo; Gross, Lalla; Freymann, Heinrich 2002. *Ladina-eesti sõnaraamat. Teine, täiendatud ja parandatud väljaanne. Tallinn: Valgus.*
- Klinge, Matti 2008. *Läänemere maailm. Tallinn: Ilo.*
- Laanekask, Heli 2004. *Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil. Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 14. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.*
- Laanekask, Heli 2012. *Sajandid käeulatuses: vanad grammatikad eesti keeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat, 57 (2011), 271–281.*
- Lepajõe, Marju 1998. *Gutslaff, Johannes 1648. Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam ... Dorpat: Johannes Vogel. [Faksiimile ja tõlge: Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Johannes*

- Gutslaff. Koostanud ja tõlkinud Marju Lepajõe. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10. Tartu: Tartu Ülikool, 1998.]
- Loit, Aleksander 2006. Ühiskondlike vastuolude peegeldus Tartu-Pärnu rootsiaegse ülikooli tegevuses (1632–1710). – Kai Tafenau (Toim.). Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil II. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 12 (19). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 123–150.
- Lotman, Piret 1995. Veel kord Heinrich Stahli Ingerimaal kirjutatud katekismusest. – Keel ja Kirjandus, 8, 541–547.
- Müller 2000 = Habicht, Külli; Kingisepp, Valve-Liivi; Pirso, Urve; Prillop, Külli 2000. Georg Mülleri jutluste sõnastik. Toimetanud Jaak Peebo. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 12. Tartu: Tartu Ülikool.
- Piirimäe, Helmut 1992. Kuidas Rootsi ajal kontrolliti kirikuõpetajate eesti keele oskust. – Keel ja Kirjandus, 7, 409–412.
- Pöldvee, Aivar 2010. Bengt Gottfried Forselius ja rahvahariduse lätted Eesti- ja Liivimaal. *Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis* 20. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Raag, Raimo 2002. Mis oli õieti esimese eesti keele grammatika autori nimi? – Keel ja Kirjandus, 2, 183–192.
- Ress, Kristel 2009. XVII sajandi saksa-eesti sõnastike töötlemise probleemidest. – Keel ja Kirjandus 8-9, 631–641.
- Ross, Kristiina 2003. Uue ajastu misjonilingvist Eduard Ahrens 200. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Rossihnius 2002 = Kingisepp, Valve-Liivi; Habicht, Külli; Prillop, Külli 2002. Joachim Rossihniuse kirikumanaalide leksika. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 22. Toimetanud Jaak Peebo. Tartu: Tartu Ülikool.
- Rätsep, Huno 1987. Heinrich Stahli keeleõpetus oma aja peeglis. – Keel ja Kirjandus, 12, 709–715.
- Saareste, Andrus 1958–1963. Eesti keele mõisteline sõnaraamat I–IV (indeks: Uppsala, 1979). Stockholm: Vaba Eesti.
- Stahl, Heinrich 1637. *Anführung zu der Esthnischen Sprach / auff Volgemeinten Rath / vnd Bittliches Ersuchen / publiciret von M. Henrico Stahlen. Revall / Druckts Chr. Reusner der älter / in Verlegung des Authoris.* [Faksiimileväljaanne: Heinrich Stahl, *Anführung zu der Esthnischen Sprach*. Brampton-Tartu: Maarjamaa, 2000.]
- Tafenau, Kai 2011a. Heinrich Gösekeni sõnaraamatu seni märkamata eeskuju. – Keel ja Kirjandus, 6, 425–439.
- Tafenau, Kai 2011b. Uue Testamendi tõlkimisest Rootsi ajal: käsikirjad, tõlkijad ja eesti kirjakeel. *Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis* 27. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Tuksam, Georg 1939. Saksa-eesti sõnaraamat. Käsikirja läbi töötanud ja redigeerinud E. Muuk. Tartu: Kool.
- Viitkar, Urve 2005. Johannes Gutslaffi “*Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam*” (1648). Bakalaureusetöö Tartu Ülikooli eesti keele osakonnas. Tartu.
- Värri Haarmann, Anna-Lisa 1977. Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts. II. Heinrich Göseken. *Manuductio ad Linguam Oesthonicam*. *Anführung zur Öhstnischen Sprache*. Reval 1660. Herausgegeben und mit einer Einleitung versehen von A.-L. Värri Haarmann (Fenno-Ugrica, Bd. 3). Hamburg: Helmut Buske Verlag.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973 [1893]. Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. *Estnisch-Deutsches Wörterbuch*. Vierter, unveränderter Druck nach der von Jakob Hurt redigierten Auflage. Tallinn: Valgus.
- ÕS 2006 = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006. Toimetanud Tiiu Erelt, koostanud Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Võrgumaterjalid

Grimm, Jacob; Grimm, Wilhelm 1838–1960. Das deutsche Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm auf CD-Rom und im Internet. Ein Projekt des Kompetenzzentrums für elektronische Erschließungs- und Publikationsverfahren in den Geisteswissenschaften an der Universität Trier in Verbindung mit der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften Berlin. <http://germazope.uni-trier.de:8080/Projekte/DWB> (15.05.2012).

Manuductio ad Linguam Oesthonicam..., 1660. Heinrich Göseken. Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung Zur Öhstnischen Sprache, Bestehend nicht alleine in etlichen praeceptis und observationibus, Sondern auch In Verdolmetschung vieler Teutschen Wörter. Der Öhstnischen Sprache Liebhabern mitgetheilet Von HENRICO GÖSEKENIO, Hannovera-Brunsvigo, Der Christlichen Gemeine zu Goldenberg in der Wyck Pastore, der umbliegenden Land Kirchen Praeposito, und des Königl. Consistorij zu Reval ordinario Assessore. – REVAL, Gedruckt und verlegt von Adolph Simon, Gymnasij Buchdr. Anno 1660. <http://www2.kirmus.ee/grafo/index.php?gid=1> (23.08.2012).

Vana kirjakeele korpus. <http://www.murre.ut.ee/vakkur> (20.08.2012).

Kristel Ress (Tartu Ülikool) on uurinud 17. sajandi saksa-eesti sõnaraamatutes leiduvat eesti leksikat. kristel.ress@ut.ee

SUPPLEMENT TO THE COMPILATION OF THE NEW EDITION (2010) OF HEINRICH GÖSEKEN'S GERMAN-LATIN-ESTONIAN GLOSSARY (1660)

Kristel Ress

University of Tartu

In 1660 a 547-page book written by the Baltic-German pastor Heinrich Göseken working in Estonia, titled *Manuductio ad Linguam Oesthonicam* was published. The book consisted of a part concerning teaching the Estonian language and a German-Latin-Estonian glossary. This article gives an overview of the method developed by the author for studying the material concerning Estonian in Göseken's glossary and in other bilingual glossaries. The method is characterised by a shift in focus to the material concerning Estonian and the analysis thereof from a contemporary point of view. The list of entry words of the new edition of the German-Estonian glossary, *Heinrich Göseken's Grammar and Glossary 350* (2010), analysed in the manner described, proceeds from the alphabetical order of Estonian words. The contemporary spellings of speech forms are used as entry words. The study of Estonian material is of primary importance: the meaning of opaque entry words is explained and morphosyntactic information is added based on a contemporary description of grammar. Hence those interested will have easier access to archaic material and they can use it both to study Estonian lexis and grammar as well as, for example, to discuss the history of particular languages.

The article consists of seven sections. The introduction is followed by an overview of the characteristics of the seventeenth-century missionary linguistics on the territory of Estonia and the socio-cultural background of the dictionaries of the time. The third section describes Göseken's glossary of 1660. The fourth section is dedicated to an overview of the method and section five describes the principles underlying the selection of entry words and the explanation of their meaning and the application of these principles in the 2010 edition of Göseken's glossary. The article concludes with a summary and the list of references.

The article is based on the author's experience acquired in the drafting of the glossary section of the 2010 edition. The analysis herein is meant to be a supplement to the accompanying texts of the collection in question and the author's earlier article on the problems arising from the original glossary, the reconstruction of roots and the separation of entry word nests into single lemmas.

Keywords: historical lexicography, multilingual dictionaries, lexicology, lexical semantics, old literary Estonian, Estonian